

ЗНАТИ МИНУЛЕ ЗАРАДИ МАЙБУТНЬОГО

Рецензія на книгу: Владімір Тисменяну. Диявол в історії. Комунізм, фашизм і те, чого вчить двадцяте століття. Пер. з англ. – Київ: Дух і Літера, 2021. – 336 с.

У статті прорецензовано дослідження відомого румунського історика, політолога, соціолога, присвячене аналізу теорії і практики тоталітарних режимів XX століття. На основі значної кількості наукових розвідок учених та документів тоталітарної доби автор розкриває основні причини встановлення та функціонування фашизму, нацизму та комунізму, аналізує утопічність і крах їхніх соціальних експериментів.

Ключові слова: тоталітаризм, комунізм, фашизм, нацизм, демократія.

Pavlo Kravchenko

KNOWING THE PAST FOR THE SAKE OF THE FUTURE

Book review: Vladimir Tysmenianu. The Devil in History. Communism, Fascism, and What the Twentieth Century Teaches Us. Trans. from English. Kyiv: Dukh i Litera, 2021. 336 p.

The article reviews the work of a renowned Romanian historian, political scientist, and sociologist, who analyzes theories and practices of totalitarian regimes of the twentieth century. Drawing on a significant body of scholarly research and documents from the totalitarian era the author reveals the key reasons behind the establishment and functioning of fascism, Nazism and communism, analyzes the utopian nature and subsequent collapse of their social experiments.

Keywords: totalitarianism, communism, fascism, Nazism, democracy.

Проблеми тоталітаризму, причин його становлення, функціонування і, нарешті, краху, завжди були актуальними. Сьогодні, у зв'язку з агресією проти України авторитарної рашистської держави, що стрімко набирає рис тоталітарної, ці питання на порядку денному. Розвиток подій у світі ще раз підтверджує думку, висловлену свого часу друзями В. Тисменяну Тоні Джадтом і Робертом Такером: ліберальні ідеї дуже крихкі, і це зумовлює необхідність постійної боротьби за них «усупереч усьому». Сьогодні ця теза актуальна як ніколи за останні,

принаймні, 50 років. Авторитарні тенденції яскраво проявляються і навіть втілюються на практиці у цитаделі демократії та лібералізму – у США.

Зазначимо, що написання книги було завершено у 2010 р., коли Владімір Путін вже виголосив промову в Мюнхені (2007 р.), а наступного, 2008 р. рашистська росія напала на незалежну Грузію.

Щодо походження назви книги, то автор наводить слова польського філософа Лешека Колаковського, для якого більшовизм і фашизм були двома втіленнями «згубної присутності диявола в історії: «Диявол... винайшов ідеологію держави, тобто держави, чия законність ґрунтується на тому, нібито її засновники володіють істиною. Якщо ви намагаєтеся протистояти такій державі чи її системі, ви є ворогом істини».

Вже самі назви розділів та параграфів дають можливість зрозуміти, на яких проблемах концентрує свою увагу автор.

Вступна частина складається з чотирьох параграфів з промовистими назвами: «Тоталітарні диктатори й ідеологічна гординя», «Загадка тоталітаризму», «Сталін, Гітлер і апофеоз терору», «Ідеологія та умисел». В останньому автор підкреслює схожість, подібність офіційної комуністичної догми і нацизму, наводячи слова Гітлера, який говорив про те, що «чимало навчився у марксизму... я навчився їхнім методам». Від себе зазначимо, що про те ж саме стверджував у своєму виступі на 12 з'їзді РКП (б) у 1923 р. ідеолог більшовицької партії Ніколай Бухарін.

У розділі першому «Утопічний радикалізм і дегуманізація» розглядаються питання «мутації» лєнінізму від позірної демократії до реального масового терору, характерного і для нацизму. Г.Зинов'єв, один із тодішніх більшовицьких вождів, у 1918 р. говорив про 10 мільйонів населення советської Росії: «...нам немає що їм говорити – їх слід знищити».

Звертає увагу автор на книгу, яка справила великий вплив на сприйняття світом комуністичної теорії і практики – «Чорна книга комунізму», що була написана колективом французьких учених-істориків. Дослідникам вдалось зібрати велику кількість інформації про жахливі злочини тоталітарних режимів проти людяності, які здійснювались під комуністичними гаслами. На жаль, світове співтовариство до цих пір не засудило їх на міжнародному рівні, як це було зроблено з нацизмом на Нюрнберзькому процесі.

У другому розділі з назвою «Диявольська педагогіка й (анти)логіка сталінізму» йде мова, з одного боку, про винищення всіх незгодних з політикою Сталіна (яка ототожнювалась з соціалізмом і генеральною лінією партії більшовиків) шляхом перманентних репресій. З іншого боку, автор аналізує свідомість, світогляд партійних комуністичних працівників, які звинувачувались у вселенських гріхах на показових судових процесах 1930-х рр. і

готові були понести покарання за це. Так було в Страні Советів, це повторилось у європейських країнах-сателітах після Другої світової війни. Не випадково автор звертає увагу й на антисемітизм Сталіна, який, за його переконанням, був «головним аспектом повоєнних репресій у СРСР та Східній Європі». Антисемітизм, стверджує дослідник, «був прямим породженням світогляду радянського вождя після 1945 року».

Значний інтерес представляє третій розділ «Ленінське століття. Большевізм, марксизм і російська традиція». Складається він з семи параграфів, кожен з яких досліджує певну проблему. Наприклад, параграф «Необмежений радикалізм Леніна» виводить знищення демократичних інститутів з марксистських тверджень про необхідність ліквідації прав буржуазії та приватної власності в ім'я побудови справжнього демократичного суспільства. Все це вимагало, з точки зору більшовиків-комуністів, необмеженого «пролетарського» насильства. Цього вимагала партія... Тому Ленін і утвердив, за словами автора, «містичне сприйняття партії як сховища стратегічної мудрості, «спільноти святих», яка присвятила себе катастрофічному пришеству золотого віку», що мало небагато спільного з марксизмом. Недарма автор стверджує, що «радянська трагедія пояснюється не вихідними положеннями марксизму, що являють частину західної революційної традиції, а радше викривленнями, створеними Леніним».

У четвертому розділі під назвою «Діалектика розчарування. Марксизм та ідеологічний занепад радянських принципів» автор розмірковує над причинами краху комуністичних режимів. Він стверджує, що «лише переосмислення політики, запроваджене дисидентським рухом, могло запропонувати *можливість* досягнення справжньої демократії та цілковитої свободи у Східній Європі та СРСР».

Автор безпідставно вважає, що «марксизм у радянському втіленні був накинтий як філософія *par excellence* (головним чином), унікальний науковий світогляд, духовне доповнення до технологічно-виробничої еволюції суспільства». Що ж до радянських переконань, то він наводить слова, які належать Робертові Такеру щодо прагнення Сталіна оволодіти «об'єктивними законами соціально-економічного розвитку»: «Те, до чого він звертався як до «об'єктивних наукових законів», було перенесенням назовні його внутрішніх політичних вимог; то були накладені на радянську історію проєкції формул соціоекономічного розвитку, витворених у його мозку. Його власні ідеї ввижались йому за природні необхідності, які керують розвитком суспільства». Тому природно, зазначає дослідник, що відразу після смерті Сталіна почалась «доба сумнівів і критики», хоча деєрадянська ставила більше питань, ніж вирішувала. Сумніви у правильності радянізму призвели до

виникнення ревізійонізму у советизованих східноєвропейських суспільствах, на який так різко відреагувало комуністичне керівництво СРСР. Та зробити воно нічого не могло, незважаючи на придушення «Празької весни» 1968 р.: після неї зароджується дисидентський рух - «широкомасштабне повсюдне «прощання з Марксом». Недарма автор детально зупиняється на наслідках подій у Чехословаччині 1968 р. для долі теоретичного і практичного комунізму.

«Цар ревізійоністів» - так називається наступний параграф розділу, присвячений діяльності Михайла Горбачова та групи інтелектуалів, які об'єдналися навколо Генсека ЦК КПСС. Автор аналізує шлях М. Горбачова від правовірного марксиста-ленінця до критика марксистсько-ленінської ідеології і практичного соціалізму. Не без впливу А. Яковлева, який раніше за Генерального секретаря зрозумів злочинну суть режиму і розпочав боротьбу за його ліквідацію. Драматизм подій, процесів часів «Перестройки» в СРСР, у країнах «соціалістичного табору», неготовність мільйонів комуністів і простих людей сприйняти нові реалії складають зміст названого розділу.

Назва 5-го розділу свідчить про його зміст: «Ідеологія, утопія та правда. Досвід Східної Європи». В. Тисменяну зазначає, що в комуністичних і фашистських режимах ідеологія виступала стабілізуючою силою. Вона охоплювала всі сфери життя, виправдовувала насильство, заперечувала всі незгодні думки як ворожі і, таким чином, небезпечні. Звертається увага на привабливість утопій, особливо комуністичної, яка не зникла з мрій значної кількості населення з крахом режимів. Одна з причин - віра в те, що запропонована К. Марксом теорія справді є науковою і здійсненою, навіть не зважаючи на провал комуністичних експериментів. Мабуть, з цієї причини автор приділяє значну увагу аналізу основних постулатів «Маніфесту комуністичної партії», показуючи їхню неспроможність як з наукової точки зору, так і з боку їхньої нездійсненності в реальному житті багатьох країн. Як приклад, марксистський підхід до розуміння історії як процесу перманентної класової боротьби, в якій має перемогти пролетаріат як самий революційний, самий свідомий, самий організований тощо клас. Звернена увага і на критику «раннього» Леніна, його плану створення «партії нового типу»: Р.Люксембург писала у 1904 р. про те, що реалізація його ідей призведе до «...сліпого підкорення окремих органів партії їхньому центральному владному органу... що єдиний міркує, діє та вирішує за всіх».

Значну увагу автор приділив розглядові проблем націоналізму, які, особливо після досвіду нацизму, став актуальним і в значній мірі ототожнюється з ним або ж вважається, що веде до нього. Розмірковуючи над цим питанням, дослідник навіть згадав

українців: «Український націоналіст, до прикладу, вбачатиме в росіянах (чи євреях) вічних змовників, що підривають українську незалежність і процвітання». Сподіваюсь, сьогодні він написав би про український націоналізм по іншому...

Шостий розділ розглядає актуальні і важливі для сьогодення проблеми і має назву «Недуга й ресентимент. Загрози для демократії у посткомуністичних країнах». Автор зауважує, що навіть після більш ніж 20-ти років після революцій 1989 р. «під загрозою залишається цінність ліберальної демократичної парадигми у традиційних авторитарних суспільствах». Від себе додамо: ситуація змінилась на гірше сьогодні, через більш як 35 років. Якщо у перші роки й десятиріччя демократія та лібералізм «працювали» на помилках тоталітаризму, то негаразди сьогоднішніх суспільств постсоціалістичних країн породжують ностальгію по «сильній владі», яка, за переконаннями, що підтримуються певними політичними силами, впорається зі всіма проблемами. «Для багатьох ривок до свободи виявився страшенно болісним». «Колишні в'язні вільні обирати між альтернативними варіантами майбутнього, і такий вибір для багатьох став нестерпно тяжкий». Втім, це й закономірно, і автор роз'яснює, чому.

Стислі ґрунтовні висновки завершують книгу, яка буде корисною всім, хто цікавиться історією тоталітарних режимів, нацистського і комуністичних, та посттоталітарною добою країн, які будують нове, демократичне суспільство.

Завершимо висловлюваннями з книги, які, на наш погляд, є надзвичайно актуальними для нас, українців, для Об'єднаної Європи та, по великому рахунку, для доль усього світу. Мова про те, що крах утопії у 1989-1991 рр. не ліквідував «глибинні потреби, які намагався вдовольнити марксизм...». «Історична гординя не випарувалася, муки та недуги і досі живі і здатні вести до нових помилок... Соціальні умови, які виплекали та користували цю ідеологію, й нині можуть відродитися; можливо - хто знає? - вірус перебуває у стані спокою, чекаючи на наступну можливість. Мрій про ідеальне суспільство накопичилося чимало, і вони надзвичайно живучі». Стосуються ці міркування не лише комунізму, але і нацизму.